

УДК: 159.9.01

orcid.org/0000-0002-2685-5475

orcid.org/0000-0002-7240-6611

doi.org/10.5281/zenodo.888374

М.А. Кузнецов, Я.В. Козуб
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ПОЯСНЮВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ ВІДНОШЕННЯ В ПСИХОЛОГІЇ

Проаналізовані логіко-філософська, біологічна і психологічна лінії розвитку поняття "відношення" в психології. Розглянутий статус цього поняття в сучасній психології. Показані його можливості для розкриття суті деяких психологічних явищ.

Ключові слова: відношення, суб'єкт, особистість, елементи психіки, установка, емоційне ставлення.

М.А. Кузнецов, Я.В. Козуб

ОБЪЯСНИТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАТЕГОРИИ ОТНОШЕНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Проанализированы логико-философская, биологическая и психологическая линии развития понятия «отношение» в психологии. Рассмотрен статус данного понятия в современной психологии. Показаны его возможности для раскрытия сущности некоторых психологических явлений.

Ключевые слова: отношение, субъект, личность, элементы психики, установка, эмоциональное отношение.

M.A. Kuznetsov J.V. Kozub

EXPLANATORY OPPORTUNITIES OF THE ATTITUDE CATEGORY IN PSYCHOLOGY

Logical, philosophical, biological and psychological lines of development of the attitude concept in psychology are analyzed. The status of this concept at modern psychology is considered. Its opportunities for disclosure of an entity of some psychological phenomena are shown.

Key words: attitude, subject, personality, mentality elements, installation, emotional relation.

Актуальність та стан проблеми. Категорію відношення активно використовують філософи, математики, логіки, соціологи, педагоги, психологи, психотерапевти. Семантичний простір поняття "відношення" у

філософії і математичної логіці включає ідею зв'язку, взаємодії, взаємозалежності. Це поняття розкриває "взаємозалежність елементів певної системи" [40, 470]. При цьому відношення можуть бути незалежними від речей, що співвідносяться (тобто зовнішніми) і такими, які виражають субстанціональну єдність, зв'язність, тотожність речей (тобто внутрішніми).

Якщо міра взаємної впливовості сторін у відношеннях однакова, то такі відношення симетричні; сторони взаємозв'язані, взаємозалежні; вони корелюють. Якщо ж відношення є наслідком активності однієї із сторін, а інша виступає лише як "активуюча подія" (привід для активності і одночасно чинник її спрямованості), то в такому відношенні є присутнім інтенціональність, суб'єкт, його установки, переваги, очікування, атиitudи. У словнику С.І. Ожегова в трактування дієслова "віднести" закладена ідея "характеру поведіння" з ким-небудь, виявлення "той, або іншої думки, поведінки" [30, 383]. У такому, – суб'єктоцентричному, – розумінні відношення відкриваються широкі можливості для продуктивного використання цього поняття в психологічних дослідженнях. Це поняття, будучи надзвичайно багатозначним, "потенційно психологічне", в ньому завжди є присутньою "тінь суб'єкта" [21, 34]. Воно характеризується високим рівнем узагальненості, багатозначністю. Його сенс помітно трансформується залежно від теоретичного контексту і прикладних цілей того, або іншого дослідження.

Мета даної теоретичної статті – проаналізувати генезис поняття «відношення» та процес психологізації його змісту.

А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський відносять поняття "відношення" до числа базисних у багаторівневій категоріальній системі психології разом з категоріями "образу", "дії", "мотиву", "переживання", "Я", "спілкування" і "інтеракції". Базисний рівень психосфери, на думку цих дослідників, знаходиться посередині шкали, один полюс якої представлений біосферою, а протилежний – ноосферою. При цьому кластер, в який входить "відношення" послідовно розкриває аспект суб'єктивності живої істоти, що розростається і посилюється (при переході від біологічного до соціального), через ланцюжок категорій "вибірковість" ↔ "афективність" ↔ "відношення" ↔ "почуття" ↔ "екзистенція"» [32].

Можливості використання категорії відношення дуже широкі. Його застосовують як допоміжне поняття, значення якого кожного разу по-особливому реконструюється залежно від мети і завдань дослідження. Цю категорію можуть використати як особливий методологічний принцип, що визначає трактування психічного. Відношення може застосовуватися для вираження якої-небудь ключової теоретичної, або такої, що перевіряється емпірично, тези, в якості пояснювальної категорії. Нарешті, специфічним предметом дослідження може стати і саме відношення як таке.

При цьому відбувається перетворення відношення на наукову проблему, що вимагає пояснення.

Вже на кінці XIX – початку XX століття визначилися три основні лінії розвитку цієї наукової категорії – логіко-філософська, біологічна і інтроспективно-психологічна.

На думку Платона, ставлення – це особливий рівень, специфічна позиція суб'єкта по відношенню до світу. Людина може оцінювати Буття саме по собі (тобто при цьому вона ніяк не співвідносить його з собою). При такому погляді на світ він з'являється як щось вічне, незмінне, бездіяльне, не схильне до страждання, таке, що не розвивається. Але можлива і інша позиція: людина співвідносить Буття з собою, своєю особистістю. В цьому випадку Буття наповнюється смыслом, стражданням, пристрастю. Воно з'являється як динамічне, мінливе і індивідуалізоване [4].

Аристотель включив відношення в число десяти найбільш важливих і узагальнених логічних категорій разом з поняттями кількості, якості, істоти (субстанції), дії, страждання, місця розташування, часу, володіння, стану. Відношення – це спосіб, яким одна річ пов'язана з іншою [2].

Дж. Ст. Мілль виділив основні види відносин: діяльне відношення, пасивне відношення, відношення існування, відношення послідовності, відношення людини до речі, відношення людини до іншої людини [26]. Дж. Ст. Мілль також включив у свій перелік логічних категорій почуття (стани свідомості). Тим самим він створив передумови для наступної психологізації поняття відносини й для виділення в майбутньому особливого різновиду відносин – емоційних.

Психологізація категорії «відношення» виразилася в поступовім наповненні її інтенційним та емоційним змістом. Вже в руслі логіко-філософського аналізу відношення стали тлумачити в значенні небайдужості об'єкта, спрямованості до нього. Так, М.М. Троїцький скоротив число найбільш загальних логічних категорій до двох основних – «істоти» і «відносини». Відношення розуміється їм як почуття, тобто суб'єктивні відносини [36].

У працях біологів (насамперед Ж.Б. Ламарка, Ж.Л. Кюв'є, С. Геккеля, Г. Спенсера, Ч. Дарвіна й ін.) розроблена ідея відношення живого організму до середовища й доведена непродуктивність підходу, що ізолює організм від навколишнього середовища.

Тоді ж, у XIX столітті, сформувався інтроспективно-психологічний підхід до категорії відношення (І.Ф. Герbart, В. Вундт, Г. Гефдинг та ін.). Відношення використовувалося тут як допоміжне поняття. Використовуючи його, психологи-інтроспекціоністи шукали відповіді на два фундаментальних питання: 1) як повинне здійснюватися й на що повинне бути

спрямоване психологічне пізнання, і 2) як, за допомогою якого механізму забезпечується єдність психіки. Так, за І.Ф. Гербартом [9], головне в психологічному пізнанні – установлення відносин, закономірних зв'язків між психічними явищами.

Слідом за І.Ф. Гербартом, а також В. Вундтом, багато психологів кінця XIX – початку XX століття (наприклад, М.Я. Грот [11; 12], М.М. Ланге [19], Г.І. Челпанов [42] та ін.) вивчення відношень між психічними елементами включали до числа найважливіших завдань психології. Г. Гефдінг навіть включив дослідження відношень у формулювання предмета психології. Погоджуючись із І.Ф. Гербартом, Г. Гефдінг відзначає необхідність вивчення не тільки відношень усередині психіки, але також і «зовнішніх» відношень (тобто взаємозв'язків психічних елементів з фізіологічними й соціальними явищами) [10]. Ця теза надалі помітно вплинула на трактування системи відношень особистості О.Ф. Лазурським [17].

І І.Ф. Гербарт, і Г. Гефдінг були впевнені, що відношення між психічними елементами, створюють саму можливість існування психічного. За І.Ф. Гербартом, ця можливість забезпечується «психічним механізмом». За допомогою цього механізму відношення між представленнями (як явними, тобто такими, що відкриваються в інтроспекції, так і схованими, що пішли зі свідомості) перетерплюють динаміку – виникають, повторюються, утримуються у свідомості. Г. Гефдінг сформулював «закон відношення», що пояснює «сильну згуртованість елементів» свідомості, завдяки якій забезпечується цілісність і єдність психіки.

За В. Вундтом, саме відношення й взаємозв'язки первинних і нерозкладних елементів психіки структурують так звані «психічні утворення» – складні, відносно самостійні складові частини безпосереднього досвіду, що мають нові властивості. Поняття психічного утворення згодом активно використовував у своїй концепції відношень В.М. Мясіщев [27].

В. Вундт виділяв два види відношень (зв'язків), у які вступають психічні елементи: 1) асоціативні (пасивні) і 2) апперцептивні (тобто такі, що виникають за рахунок активності свідомості). Ця класифікація була використана О.Ф. Лазурським, який розглядав асоціацію як механізм енд-, а апперцепцію – як механізм екзопсихіки [17]. Цією ідеєю продуктивно скористався також і М.Я. Басов: у структурі діяльності людини він розрізняв асоціативно-детермінований і апперцептивно-детермінований процеси [5].

Біологічну лінію розвитку поняття відношення реалізував у своїх працях Г. Спенсер. У його концепції відношення використане як теоретична теза про взаємозв'язок організму й зовнішнього середовища. Усі психічні явища для Г. Спенсера – це, в остаточному підсумку, випадки відпо-

відності між організмом і середовищем, що розвиваються у процесі еволюції [31].

У працях М.Я. Грота ідея відношення зведена в ранг методологічно-го принципу психологічної науки [11; 12]. Цей дослідник описував психічне як цілісний чотирирофазний процес – «психічний оборот». Він складається з фаз 1) здійснення враження на організм, 2) переробки цього зовнішнього враження у внутрішнє, 3) стимуляції внутрішнім враженням внутрішнього руху, і 4) вираження внутрішнього руху в зовнішній активності, спрямованій на предмет. Увесь психічний оборот у цілому розглядається М.Я. Гротом як динамічна структура відношення організму й середовища, як принцип пояснення цього відношення. Психічний оборот у всіх його компонентах виступає в якості регулятора взаємодії організму й середовища. М.Я. Грот виділяє «страждальний» та «діяльний» психічні обороти (відповідно, «психічне життя» і «психічну діяльність»).

В XIX столітті М.М. Троїцький виявився першим з російських учених, що створили психологічну концепцію, в основу якої покладено розуміння психічних явищ як відношень. Він виділяв три загальні властивості психічних явищ – відносність, співвідносність (корелятивність) і рефлексивність. Корелятивність – це залежність одних психічних явищ від інших, «попередніх членів від своїх наступних», «коли умови самі стають у залежність від викликаних ними явищ», тобто зворотна залежність [36, 39]. Тому всі психічні явища М.М. Троїцький розглядає як психічні відношення. Цей дослідник виділяє наступні види відношень: 1) страждальні (пасивні) і діяльні (активні); 2) уявні (ідеальні) і дійсні (реальні); 3) непродуктивні й продуктивні (творчі); 4) потенційні й актуальні; 5) прямі й зворотні (відношення до себе).

Погляд на психічне як на відкриту для взаємодії зі світом систему, розуміння психічних відношень як суб'єктно-об'єктних зближає концепцію М.М. Троїцького з підходами до проблеми відношення українських та російських психологів, що працювали на початку й першій половині XX століття (В.М. Бехтерев, О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, М.Я. Басов, В.М. Мясіщев).

В.М. Бехтерев використовував поняття «відношення» на всіх етапах наукової творчості. У його «об'єктивній психології» усі реакції організму, від чистих рефлексів до самих складних психічних явищ розглядаються як акти ставлень організму до зовнішнього середовища. В.М. Бехтерев розрізняв вісім видів реакцій: 1) рефлекторні, 2) автоматичні, 3) психоорганічні (інстинктивні), 4) такі, що відтворюють (репродуктивні), 5) сполучально-рефлекторні (психотрефлекторні), 6) сполучальні, 7) особистісні (індивідуальні), 8) символічні [6]. Лише останні п'ять видів «ускладнені» втру-

чанням психічного. Описуючи різні рівні психічного В.М. Бехтерев використовує поняття «відношення організму до середовища», «співвідносна діяльність», «особистість». Відношення, «ускладнене» участю психічного, відрізняється вибірковістю й активністю. На рівні особистості відношення індивідуалізується, стає самодіяльним, цілеспрямованим. Ідея відношення в працях В.М. Бехтерева реалізована через суб'єктно-об'єктний зв'язок, який розкривається з позиції зовнішнього спостерігача природнонауковими методами.

Категорія «відношення» активно розроблялася О.Ф. Лазурським при конкретизації сутності, проявів і функціонування екзопсихики [17]. Він писав про два аспекта аналізу психіки – актуальний й потенційний. Тому в структурі особистості він виділяв ядро (стійкі, ендопсихічні компоненти) і периферію (компоненти особистості, які змінюються залежно від ситуацій й відносини між ними). Відношення – це результат прояву екзопсихічних тенденцій особистості. Тим самим О.Ф. Лазурський долає характерну для Ч. Дарвіна, Г. Спенсера та частково – В.М. Бехтерева загальнобіологічне трактування відношення як «взаємодії організму й середовища, оточення» і виходить на рівень аналізу відношень «особистості й середовища». У спільній із С.Л. Франком статті [16] О.Ф. Лазурський виділив п'ятнадцять видів відношень особистості й середовища. Це – «об'єктна» класифікація, що включає ставлення до: 1) речей, 2) природи й тварин, 3) окремих людей, 4) полові любові, 5) групи, 6) родини, 7) держави, 8) праці, 9) власності, 10) соціальних норм, 11) моральності, 12) світогляду й релігії, 13) знання й науки, 14) мистецтва, 15) самого себе.

Далеко не усі з перерахованих об'єктів є значимим для конкретної людини. Відношення виділяє, відбирає лише невелику частину із цього переліку об'єктів. Виділене проектується на рівень «внутрішнього складу особистості» (на рівень ядра), стає для людини особливим, значимим. На відміну від В.М. Бехтерева, який писав про відношення переважно в абстрактно-біологічному смислі, О.Ф. Лазурський, зумів наповнити категорію відношення конкретно-психологічним смислом.

Інше важливе досягнення О.Ф. Лазурського – це наповнення категорії відношення емоційно-ціннісним смислом. На його думку в структуру відношення обов'язково «вбудована» яка-небудь емоція, почуття (приязнь, інтерес, ненависть, антипатія, прагнення уникати, підкреслена байдужність, страх і т.п.). Емоційний компонент у структурі відношення не випадковий: він відбиває характер, «нервово-психічну організацію» людини, риси її особистості, тобто її типові реакції. Тому відношення є частинами «Я».

О.Ф. Лазурський виділив основні параметри будь-якого відношення, які можуть стати об'єктом емпіричного вивчення. Це: 1) ступінь його інтенсивності, 2) форма здійснення відношення та його об'єкт, 3) ступінь диференційованості, наявність у ньому «відтінків», нюансів і окремих сторін і 4) широта та обсяг відношення (тобто кількість об'єктів, або аспектів окремого об'єкта, на які поширюється дане відношення).

У методологічному плані роботи О.Ф. Лазурського важливі підкресленням активної ролі особистості: саме особистість ставиться до середовища, а не середовище до неї (як це впливає із загальнобіологічних інтерпретацій відношення). Особистість може продукувати багато різних відношень (у тому числі – і до того ж самого об'єкта), що саме по собі є джерелом багатства й різноманітності її смислового досвіду. Завдяки цьому дослідникові поняття відношення особистості до середовища перестало бути суцільно теоретико-філософським і швидко придбало статус емпірико-психологічного.

Учень і послідовник О.Ф. Лазурського М.Я. Басов спочатку використовував поняття «відношення» у значенні взаємозв'язків усередині психіки. Однак згодом він запропонував концепцію, яка, фактично, передувала й підготувала появу діяльнісного підходу до феномена відношення. Він став трактувати відношення як взаємовідношення, що має як об'єктивну (середовище), так і суб'єктивну (організм, особистість) сторони, пов'язані діяльністю. Таким чином, М.Я. Басов одним з перших запропонував діяльнісне розуміння відношень. Відповідальність за породження й структурування відношення він покладав не тільки на людину, але й на навколишнє середовище. Середовище активне тому, що задає мету й тим самим викликає й організує діяльність [5].

Підхід Б.Г. Ананьєва до відношення не можна назвати цілісним, тому що він наполягав на необхідності вивчення не стільки біологічних, скільки соціальних підстав відношення. Способи реалізації відношень у людей на відміну від тварин не зводяться до одному лише обміну речовин і пасивному пристосуванню. Цей дослідник зв'язав концепцію відношення з вивченням характеру, який він розумів як властивість людини, яка виробляється в процесі життя в суспільстві [1]. Фундамент відношення має соціальну природу й проявляється в основному у формі прихильностей і смаків. Відношення для цього дослідника – це, насамперед, емоційне явище.

На думку С.Л. Рубінштейна відношення – суттєва риса психіки, що проявляється, насамперед, в інтенціональності [35]. Будь-яке психічне явище одночасно належить суб'єктові й ставиться до чогось зовнішнього. Це – переживання чогось, що перебуває поза суб'єктом. Внутрішня при-

рода психічного розкривається через його відношення до зовнішнього. Діяльність виражає відношення й одночасне формує його.

Для С.Л. Рубінштейна відношення – це: 1) зв'язок свідомості людини зі світом, тому що свідомість – це не замкнена, а відкрита система; 2) позиція, тому що діяльність людини відбувається в соціальному контексті (оцінюється іншими людьми, викликає суспільний резонанс); 3) емоційно-мотиваційне явище (відкидання, визнання, оцінка й т.п.).

Найбільш цілісну й послідовну концепцію відношення, яка не втратила свого значення до теперішнього часу, запропонував В.М. Мясищев [27]. Категорія відношення використана їм як пояснювальна: з її допомогою розглядаються всі основні поняття психології. У методологію психології В.М. Мясищев увів принцип відношення. Відношення людини – внутрішня, суб'єктивна, індивідуально-виборча сторона всіх його різноманітних зв'язків зі світом. Особистість трактується як система відношення. Відношення – це завжди вираження особистості «у цілому», а не якої-небудь її окремої частини. Характер – це спосіб, яким особистість реалізує свої відношення з навколишньою дійсністю. Відношення – це ще й певна позиція, динамічна структура, особлива спрямованість особистості на предмет, певна організація психічних процесів, станів і властивостей людини, що відбиває сутність і зміст того життєвого виклику, на який людині треба надати відповідь. Найбільш складним, удосконаленим й історично обумовленим різновидом відношення є свідомість.

Відношення має певні приватні форми, до яких В.М. Мясищев відносить соціальні установки, погляди, інтереси, переконання, смаки, мотиви й ін. Відношення можуть бути охарактеризовані (і навіть об'єктивно діагностовані) за такими параметрами, як структура, вибірковість, спрямованість та ступінь стійкості.

Онтогенетичний розвиток відношень полягає в поступовій заміні афективних механізмів їх регуляції свідомими. Дитина переходить від недиференційованих відношень до двополусного, двостороннього емоційного відношення. Воно може стати основою більш складних форм відношень, які утворюють спрямованість особистості.

На пізніх етапах своєї наукової творчості В.М. Мясищев трактував відношення як один із класів особистісних властивостей поряд з темпераментом, рівнем функціонального розвитку особистості, загальною структурою особистості як цілісної системи.

Під час обговорення проблеми співвідношення потенційного й функціонального рівнів аналізу психічної діяльності, В.М. Мясищев зв'язував відношення з потенційним. Саме аналіз потенційного в психіці дозволяє глибоко розкрити сутність емоційного відношення. «Відношення – сила, потенціал, що визначає ступінь інтересу, ступінь сили емоції, ступінь на-

пруги бажання, або потреби. Відношення тому є рушійною силою особистості» [28, 35]. В.М. М'ясищев запропонував розрізнити «потенціал відбиття» і «потенціал відношення». Потенціал відношення – це суб'єктивна вибіркова активність особистості, її емоційна готовність до діяльності, обумовлена потребами, відповідальністю, боргом.

Досить великі пояснювальні можливості для розкриття механізмів формування відношення (особливо, емоційного відношення) є у концепції установки Д.М. Узнадзе. За Д.М. Узнадзе установка – це цілісна модифікація суб'єкта, що виникає в ситуації, у якій може бути задоволена його потреба [37; 39]. Ситуація за допомогою установки як би одержує усередині суб'єкта своє представництво. Тому людина до даної ситуації може певним чином віднести, специфічно її пережити, діяти в ній у певному напрямку. Д.М. Узнадзе і його послідовники виділяли особливості установки. Вона відрізняється цілісністю (це стан цілісного суб'єкта). Установка коректується, тобто може бути модифікована під впливом сигналів зворотного зв'язку. Вона може мати дві основні форми – актуалізовану (виявлену) і диспозиційну (латентну, хронічну). У цій другій своїй формі установка є фіксованою. Д.М. Узнадзе у зв'язку із цим відзначав, що «...фіксована установка досить довго зберігає готовність до активації» [37, 85]. Споконвічно установка не феноменальна, тобто неусвідомлювана, імпліцитна, не представлена у свідомості. Утворюється установка внаслідок повторень (але не формальних, коли повторюється тільки зовнішня ситуація, а змістовних, тобто із залученням мотиваційно-сміслові сфери особистості). Після кожного змістовного повторення («повторення без повторення», говорячи словами М.О. Бернштейна) особистість змінюється.

Усі п'ять особливостей установок, виявлені психологами грузинської школи властиві також і емоційному відношенню. Емоційні відношення цілісні (охоплюють усю людину), можуть мінятися згодом під впливом інформації, яку отримує суб'єкт. Вони існують і в актуальному й у латентному виді, закріплюються в пам'яті внаслідок повторень. Сумніви може викликати тільки теза про переважну неусвідомленість емоційного відношення. Емоційне відношення закріплене в емоційній пам'яті суб'єкта, але реалізується воно в конкретних ситуативних емоціях. Усвідомлюються саме вони, а не саме відношення. Відношення ж відіграє роль своєрідного фрейму, довгочасного фактора, що зобов'язує людину певним чином емоційно реагувати на об'єкт відношення. Тому доцільно введення поняття емоційної установки, яке досить близько за своїм змістом поняттю емоційного відношення. До цих двом поняттям тісно примикає поняття почуття.

Є.П. Ільїн вважає почуття синонімом поняття «емоційна установка». Виникнення почуття фактично означає встановлення тісної емоційної прив'язки суб'єкта до об'єкта, виникнення емоційного відношення до нього. Людина стає «емоційно зарядженою» на реагування певним чином на даний об'єкт. Основою й детермінантою такого реагування є емоційна установка, тобто почуття як стійке суб'єктивне відношення людини до чого-небудь.

Виникнення емоційного відношення означає становлення почуття. При цьому формуються й актуалізуються програми емоційного реагування людини на певний об'єкт при його сприйнятті й представленні в певних життєвих ситуаціях. На думку М.А. Кузнецова [14] почуття – це особливі установки, що зберігаються тривалий час в емоційній пам'яті й багаторазово відтворюються в адекватних для них ситуаціях. Це тривале й сховане позитивне або негативне ставлення людини до кого-небудь або до чого-небудь. Емоційне відношення-ставлення (тобто сукупність емоційних установок) задає критерії, відповідно до яких відбувається актуалізація й розгортання актуального почуття.

Емоційне відношення координує (синхронізує) когнітивні, мотиваційні, психофізіологічні, суб'єктивні й моторні аспекти діяльності людини, забезпечуючи тим самим можливість розв'язання якого-небудь життєвого завдання. Тим самим, емоційне відношення бере участь у формуванні певної лінії поведінки. Незважаючи на різноманітність життєвих ситуацій, у яких виявляється людина, лінія її поведінки завдяки емоційному відношенню залишається стійкою.

Б.Ф. Ломов використовує поняття «суб'єктивні відношення особистості» у якості найбільш загального, здатного об'єднати в собі все різноманіття форм прояву спрямованості особистості (потреб, мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій, прихильностей, інтересів, симпатій і антипатій та ін.) [23]. Детермінанта (предиктор, причина) суб'єктивних відношень особистості, на думку Б.Ф. Ломова – об'єктивні суспільні відношення.

У суб'єктивних відношеннях особистості присутній «момент оцінки», через них і за допомогою їх виражається упередженість людини. Отже, суб'єктивні відношення особистості в той же час є й емоційними ставленнями.

До категорії суб'єктивних відношень найбільш близькі поняття «установка», «особистісний смисл» і «атитюд». Однак ці три поняття відбивають окремі сторони суб'єктивних відношень: атитюд (Д. Креч, Р. Кречфілд) – приналежність суб'єктові, установка – системну модифікацію особистості в цілому при її взаємодії із ситуацією (Д.М. Узнадзе), особистісний смисл – зв'язок відношень особистості із суспільними значеннями (О.М. Леонтьєв). При цьому Б.Ф. Ломов підкреслює, що катего-

рія суб'єктивного відношення особистості є для цих трьох понять родовим.

Для Б.Ф. Ломова суб'єктивні відношення особистості – це складна, багатомірна, багаторівнева система, що постійно змінюється. Вона утворює якісь n -мірний «суб'єктивний простір», кожна вісь якого відповідає певному суб'єктивному відношенню.

Зміни в суб'єктивних відношеннях відбуваються не самі по собі, а у зв'язку зі змінами в об'єктивному положенні особистості в системі суспільних відношень (наприклад, внаслідок дорослішання дитини й зміни провідного виду діяльності, професійного росту дорослої людини й т.п.). Протиріччя між об'єктивною позицією особистості в суспільстві і її суб'єктивними відношеннями переживаються у вигляді труднощів, зовнішніх і внутрішніх конфліктів, криз.

У суб'єктивних ставленнях особистості концентрується й інтегрується весь її життєвий досвід (і насамперед – досвід розв'язання «завдань на смисл» [22; 24; 41]). За Б.Ф. Ломовим, детермінація суб'єктивних відношень особистості надзвичайно складна й має «кумулятивний характер» [23, 330]. У свою чергу, самі суб'єктивні відношення активно впливають (накладають відбиток) на всі психічні процеси, особливо на такі, які забезпечують відбір, розуміння й інтерпретацію інформації, вибір і прийняття рішень.

Так само як і В.М. Мясіщев на пізніх етапах своєї наукової творчості, Б.Ф. Ломов використовує поняття «психічного утворення» [23, 331] для позначення зафіксованих у пам'яті, «кристалізованих» у досвіді особистості форм суб'єктивних ставлень. Основні форми психічних утворів – система переваг, інтересів, смаків, думок, модуси реагування на значимі ситуації (емоційна готовність) і т.п., Так звані «психічні утворення» – це інтеріорізовані, ефективно сконцентровані в пам'яті, інтегральні, нероздільні, такі, що проникають друг у друга когнітивні, емоційні й мотиваційні структури. Вони беруть участь у регуляції всіх видів діяльності суб'єкта, окремих психічних процесів і дій. Вони детермінують і підтримують розгортання психічних станів, є основою для закріплення рис характеру. Основна їхня функція – створення певного емоційного тла діяльності, визначення спрямованості вектора «мотив – ціль», асортиментів і послідовності дій, їх організації й спрямованості на кінцевий результат. Саме ця ідея використана в даній монографії для формулювання поняття емоційного ставлення студента до навчально-професійної діяльності. Емоційне ставлення до навчання в студента – конкретній приклад «психічного утворення».

Б.Ф. Ломов відзначає, що суб'єктивні відношення особистості – це свосерідний «кістяк» суб'єктивного світу особистості. При цьому найбільш повно суб'єктивні відношення проявляються у вчинках людини.

Суб'єктивні відношення можна оцінити за наступними вимірами: 1) модальність, 2) інтенсивність, 3) широта (тобто багатство, або вузькість), 4) ступень стійкості, 5) домінантність (залежно від того, які з відношень більш значимі, тобто домінують), 6) когерентність (ступінь внутрішньої структурної зв'язності відношень), 7) емоційність (ступінь пронизаності емоціями й почуттями), 8) узагальненість, 9) принциповість, 10) активність, 11) свідомість. Б.Ф. Ломов відносить перші чотири виміри відношень до базових, а інші – до додаткових (похідних).

На думку Д.В. Колесова відношення – насичена емоціями форма оцінної активності суб'єкта, що бере участь в регуляції діяльності [13]. Одна з найважливіших її функцій – відбивно-оцінна.

У структурі психічної регуляції діяльності відношення функціонує в тісному зв'язку з оцінкою, але при цьому відрізняється від неї. Якщо оцінка відбувається «тут і тепер», то відношення виходить за рамки ситуації й проявляється як «оцінка, що попереджає». Відношення – найважливіший позаситуаційний орієнтир, важливий для асиміляції будь-якої нової інформації. Відношення формується з оцінок, які повторювалися багато раз у минулому, піддалися узагальненню й зафіксувалися в пам'яті. Такий узагальнений прототипічний слід у пам'яті дозволяє заздалегідь і найбільш вигідним чином визначити характер дії з об'єктом, лінію поведінки в тієї, або іншій конкретній ситуації. Через відношення досвід минулого переноситься на майбутнє, тобто відношення – це форма випереджального відбиття.

Відношення впливає на кожну поточну (ситуаційну) оцінку об'єктів, ситуацій, подій, а також визначає характер бажань, пов'язаних з об'єктом відношень. Відношення – це одночасне й оцінне й настановне явище психіки, вираження єдності зв'язку й оцінки. Відношення виникає там, де з'являється об'єкт, що заслуговує оцінки [13, 381].

Відношення як фактор дії людини, формується поступово як результат узагальнення оцінок, що повторюються, або взаємодоповнюючих оцінок об'єктів, подій, ситуацій. Інша функція відношення – економія енергії. Відношення розвантажує психіку, заощаджує психофізіологічні й когнітивні ресурси, тому що звільняє суб'єкта від небажаної повторної роботи, спрямованої на оцінку об'єктів, подій, ситуацій, які вже були оцінені в минулому.

Третя важлива функція відношення – підготовча. Будучи обумовленим подіями минулого, відношення, проте, спрямоване на майбутнє, тому що воно визначає готовність людини діяти, думати, переживати певним

чином, а не яким-небудь іншим. Тому відношення – настановне явище психіки, «настановна оцінка» [3; 33; 37 – 39]. Як і установка, відношення зазнає акт об'єктивації. Якщо людина, до якої у суб'єкта зложилося певне ставлення, робить несподіваний учинок, то дане ставлення стає об'єктом самосвідомості, самоаналізу й рефлексії. Воно починає мінятися, наповнюватися новими оцінками.

Відношення виконує функцію акумуляції життєвого досвіду суб'єкта, концентруючи інформацію на різних рівнях біографічної пам'яті. О.М. Лактіонов у зв'язку із цим пише про 1) пам'ять на недавні події («пам'ять нового досвіду»), 2) ретропам'ять (емоційно насичені, пронизані ностальгічними почуттями спогади про період найвищих життєвих досягнень людини), і в) пам'ять раннього дитинства [18]. Відношення людини до різних соціальних подій наповнює змістами історичну пам'ять, у якій фіксуються взаємозв'язки подій загальнолюдського історичного минулого й подій життя окремого індивіда. Завдяки включенню в структуру слідів історичної пам'яті емоційно насичених і наповнених особистісними смислами відношень забезпечується комунікація індивіда в його межперсональному просторі, стає можливим діалог у системі «людина – культура».

Особливою функцією відношення є прояв суб'єктивності, тобто здатності людини бути джерелом пізнання й перетворення дійсності, носієм активності, яка веде до змін в інших людях і в самому собі. Взагалі, «ставитися» до чого-небудь може тільки жива істота. У будь-якому відношенні на одному полюсі завжди перебуває жива істота, а на іншому – як живий об'єкт, так і не живий, а також соціальні ситуації, явища природи. Прояв суб'єктивності у відношенні має місце там, де хоча б однієї зі сторін відношення є людина. Суб'єктивність відношення не означає його необ'єктивності. Відношення, залишаючись проєкцією суб'єкта в зовнішній світ, може бути цілком об'єктивним, якщо воно засноване на зборі й аналізі всебічної інформації про об'єкт, «перевірки реальністю», урахуванні зворотного зв'язку, розумінні відносності оцінок і обліку контексту. Фахівці із проблеми психологічного здоров'я [Кузнецов, Зотова], дослідники феномена мудрості й особистісної зрілості високо цінували здатність людини до вироблення й збереження об'єктивного відношення до різноманітних об'єктів, ситуацій і подій незалежно від змін у зовнішньому світі й у власних станах. Така здатність – потужний ресурс, і в той же час, надійний критерій адаптації особистості до життя в стресогенному середовищі; ця здатність навіть позитивно корелює з очікуваною тривалістю життя.

Відношення – одна з форм відбиття людиною (і тваринами) навколишньої дійсності. У відношенні виражається (у людини – переважно особистісна, у тварини – біологічна) значимість об'єкта відношення. Люди

на відміну від тварин можуть усвідомлювати відношення до чого-небудь, робити його предметом міркування, зміни за допомогою вольових зусиль, цілеспрямованого формування, виховання, маніпуляції.

Відносини людини – система вибіркових, індивідуальних, у різному ступені усвідомлюваних зв'язків з різними аспектами об'єктивної дійсності (матеріальними й віртуальними об'єктами). У суб'єкта може сформуватися відношення навіть до невідомих для нього об'єктів (як до об'єктів можливого знайомства в майбутньому).

В.К. Вілюнас виділив п'ять основних груп відношень людини (у його термінології – «мотиваційних відношень») [7]. По-перше – це ставлення, які спонукують реальну повсякденну активність людини (від систематичної діяльності до випадкових, незапланованих форм, що залежать від обставин, зовнішньої й внутрішньої активності). По-друге, ставлення людини до різних необхідних для нього умов і благ, які вона сама не створює, але до одержання яких прагне в процесі суспільного поділу праці й обміну її продуктами. У третій – ставлення до об'єктів (подій, ситуацій), які були значимі для людини в минулому (професійні досягнення, власні якості й т.п.) і в цей час служать предметом біографічних спогадів, переживань (наприклад, гордості, невдоволення й ін.). По-четверте, відношення, які не можуть виразитися в реальній діяльності за різними причинами (через невідповідність традиціям, нормам, особистій етиці й принципам суб'єкта, через його непевність у собі, або в силу необхідності зробити вибір і відмовитися від даної діяльності на користь іншого заняття). По-п'яте, ставлення, які зв'язують людину з «об'єктами», далеко відставленими в просторі (наприклад, спортивні змагання, політичні події й т.п.) і в часі (наприклад, вчинки історичних діячів у минулому), а також з такими «об'єктами», які, за термінологією К. Левіна, відносяться до сфери «ірреального». Ця частина системи відношень людини утворює його світогляд.

У концепції К. Левіна відношення розуміється як співвідношення динамічних сил у структурі «психологічного поля», які склалися на даний момент. Як тільки виникає намір (квазіпотреба), психологічне поле, що включає в себе як особистість, так і оточення, отримує особливу структуру. Усередині особистості виділяється особливо напружена «зона» (область), пов'язана із предметом квазіпотреби. Ця напруга прагне до розрядки (через дію, мислення, емоційне переживання, фантазування й т.п.). Оточення ділиться на ряд регіонів, один з яких, – цільовий, – становиться особливо значимим (тобто отримує позитивну або негативну «валентність»). Саме в цьому, – цільовому, – регіоні перебуває предмет квазіпотреби, який одержує позитивну, або негативну валентність. Регіони, що ведуть до цільового регіону, перетворюються в інструментальні елементи психологічного поля суб'єкта. Відношення до них також стає особливим,

що залежить від специфіки їх зв'язку з кінцевою метою. Відношення виражається в локомоціях (реальних або віртуальних), спрямованих на предмет квазіпотреби [20].

Ж. Ньютен запропонував модель «мотивації, як відношення», у якій мотивація визначається в поняттях «...взаємин, що зв'язують діючого індивіда зі світом» [29, 98]. Індивіда із середовищем пов'язує «мережа відношень». Як особистість, так і оточення безглузде розглядати поза цією мережею відношень. І особистість і поведінковий світ – продукти цієї мережі. Мотив не є якою-небудь окремою сутністю. Він являє собою динамічний аспект «функціонування індивіда у відношеннях». Це функціонування здійснюється протягом усього життя. Потреби не з'являються у відповідь на специфічний стимул. Вони являють собою динамічну характеристику ступеня взаємодоповнення полюсів у системі «індивід X середовище». Це взаємовідношення індивіда із середовищем, яке потрібно для оптимального функціонування індивіда.

Близьку до поглядів Ж. Ньютена концепцію запропонував Г. Мюррей [25]. Розробляючи теоретичне обґрунтування для Тематичного Апперцепційного Тесту (ТАТ), він розбудовував інтеракціоністський підхід до мотивації. Мотивація трактується через поняття теми – відношень особистості й ситуації, що розвиваються в певному напрямку. Тематичне відношення обумовлене як «зсередини» (певними вісцерогенними й психогенними потребами), так і «зовні» (тисками й вимогами оточення). При цьому саме тема вважається «справжньою одиницею аналізу людської активності».

Особливості ставлення людини до якого-небудь об'єкта (ситуації), виявляється в особливостях її дій з даним об'єктом (вчинків у даній ситуації), її вибіркової позиції. Участь відношення в регуляції діяльності виражається в тому, що воно визначає характер можливих дій. Залежно від відношення до об'єкта людина його уникає, або, навпаки, наближається до нього, думає про нього, або побоюється його, тримає його в полі зору, або мріє про нього й т.п. На елементарному рівні вираження відношення мова йде про модифікацію рухів і моторних актів. На більш складних рівнях психічної регуляції діяльності відношення до об'єкта проявляється в специфіці підходу до нього. При цьому операційний склад діяльності узгоджується зі значимими (з погляду суб'єкта) властивостями об'єкта. На соціально-особистісному рівні відношення виражається у формі вчинку, тобто індивідуально-неповторного, ціннісно-сислового, культурно-особистісного вектора суб'єктивної активності людини. На думку В.А. Роменца, вчинок, будучи способом особистісного існування людини у світі, «...виражає будь яке відношення між особистістю і матеріальним

світом...» [34, 13]. Це комунікативно-творчий акт, у якому розкриваються відношення в системі «людина – вчинок – світ», взаємопроникають суб'єктивний світ особистості й об'єктивний світ.

У науковій літературі приводяться різні класифікації видів відношень, побудовані на різних підставах. Так, за динамічними характеристиками виділяють відношення, що вже склалися й такі, що ще тільки складаються. За ступенем стійкості – стійкі й нестійкі. За структурним критерієм можливе виділення елементарного й складного (багатокомпонентного) ставлення. За ступенем визначеності відношення може бути таким, що містить у собі суперечливі, логічно мало сумісні тенденції (тобто амбівалентне), так і цілком однозначне, несуперечливе. Залежно від конкретних завдань, які вирішує той, або інший суб'єкт, що характеризується якими-небудь моральними якостями, відношення може бути таким, що демонструється, або справжнім, упередженим – неупередженим, суб'єктивним – об'єктивним. Усвідомленому відношенню (такому, що рефлексується, порівняно легко вербалізується) може бути протипоставлене інтуїтивне відношення (тобто таке, коли суб'єктові не відомі підстави свого ставлення). Опозиційну пару складають також ретельно приховуване відношення разом з відношенням, що проявляються вільно й відкрито.

У своїй відомій статті, присвяченій сутності й структурі інстинкту, П.Я. Гальперін, привів зоопсихологічні, палеопсихологічні й логічні аргументи на користь протиставлення інстинктивного й неінстинктивного відношення [8]. Інстинктивне відношення властиве тваринам, засноване на вроджених програмах поведінки й становить центральну (ядерну) ланку в структурі інстинкту. Тут ідеться про «інстанцію специфічного відношення» тварини до біологічно значимих об'єктів. Через цей, «вмонтований» в структуру психіки компонент, тварини «присуджені» до певного, – біологічно обумовленого, – типа поведінки. Такий тип поведінки не є вільним у тому розумінні, що тварина не відповідає ні за ініціацію поведінки, ні за його припинення; не може вона також оцінити свою поведінку «за допомогою відомих критеріїв». Людина усе це може (і навіть зобов'язана!) тому що її психіка звільнилася від «інстанції специфічного відношення» у процесі антропогенезу (приблизно в період верхнього палеоліту). Відношення людини до життєво значимих об'єктів, за П.Я. Гальперінім, є принципово неінстинктивним, сумісним з його соціальною природою, з моральною оцінкою поведінки. Неінстинктивність ставлень до світу робить людину відповідальною за вибір лінії поведінки, за його наслідки.

За емоційним тоном виділяють позитивне, негативне, нейтральне (проміжне між першими двома) і байдужне (коли об'єкт оцінюється, як такий, що не заслуговує уваги) відношення. Почуття як готовність до пев-

ного емоційного переживання й настроєність на нього, входить у структуру будь-якого виду відношень, тому в широкому змісті слова будь-яке відношення є емоційним. Відношення школярів і студентів до навчальної діяльності обов'язково містить у собі емоційну оцінку всіх компонентів цієї діяльності, усіх її учасників (включаючи себе, свої можливості й ресурси), а також готовність емоційно реагувати на процес і результати цієї діяльності. Емоційне ставлення до навчальної діяльності обумовлене рівнем емоційної й особистісної зрілості суб'єкта відношення, особливостями психологічного віку.

Поняття «емоційного відношення як взаємодії» та «емоційного відношення як готовності» різняться. Методологічна основа такого розрізнення – виділення актуального й потенційного у такому психічному явищі, як відношення. У порівнянні з російською, українська мова має більш широкі можливості такого розрізнення, тому що воно в неї закріплене термінологічно («емоційне відношення» та «емоційне ставлення»).

Емоційне ставлення генетично походить з емоційних відношень, однак до них не зводиться. 1. У понятті «відношення» акцентована взаємодія людини з іншою людиною, вплив на об'єкт. У понятті «ставлення» зроблений акцент на наявності зв'язку із цією людиною (об'єктом); цей зв'язок пронизаний емоційною оцінкою даної людини (об'єкту). 2. В «відношенні» акцентована *актуальність* взаємодії, що відбувається «тут і тепер». Головне в «ставленні» – *потенційна готовність* до переживання емоцій і почуттів, до здійснення яких-небудь дій «коли-небудь потім» у майбутньому. «Ставлення» – це структура, яка готова актуалізуватися в якості «процесу». 3. «Відношення» ситуаційне, тобто прив'язане до певного моменту часу й місцю. «Ставлення», у певному змісті, існує поза ситуацією й часом, тому що це – узагальнення різних почуттів і емоцій, пережитих людиною в різні роки її життя в різних місцях, із приводу різних подій та об'єктів. 4. Відношення визначає *можливість* взаємодії людини з іншою людиною (або об'єктом). Ставлення визначають, головним чином, *характер, стиль* такої взаємодії. 5. Відношення *підтримують*, а ставлення *мають*. 6. У відношеннях акцентований операційний аспект: тут до взаємодії обов'язково приєднується дія (наближення, видалення, уникнення, активний пошук, енергійне присвоєння, відштовхування, мімічні й пантомімічні реакції й т.п.). У ставленні дія присутня неявно; вона тут замаскована, або взагалі відсутня. Ставлення – це, насамперед, внутрішнє, феноменологічне явище. Частина ставлень входять у структуру світогляду суб'єкта.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Вже до початку минулого століття проявилися три основні лінії розвитку категорії відно-

шення – логіко-філософська, біологічна і інтроспективно-психологічна. У первинному трактуванні цього поняття психологами відношення розглядалося як механізм єдності психіки. Психологізація категорії «відношення» виразилася в поступовому наповненні її інтенційним і емоційним смислом. Найбільш рішучий крок в переході від загальнобіологічного трактування поняття відношення (як взаємозв'язків організму і середовища) до психологічного і персонологічного (як взаємозв'язків особистості та культурного оточення) зробив О.Ф. Лазурський. П'ятнадцять видів відношень особистості, виділених цим дослідником, є проявами екзопсихіки людини. Завдяки дослідженням Б.Г. Ананьєва, М.Я. Басова, С.Л. Рубінштейна, Д.М. Узнадзе, Б.Ф. Ломова і особливо В.М. М'ясищева категорія «відношення» придбала статус загальнометодологічного і пояснювального поняття: відношення (ставлення) людини – це внутрішня, суб'єктивна, індивідуально-вибіркова сторона усіх його різноманітних зв'язків зі світом. Категорія відношення відкриває можливість для дослідження функціонального і потенційного рівнів психіки. Акцентування дослідницької уваги на потенційному в емоційному відношенні дає підстави для уточнення цього поняття, та виділення категорії «емоційного ставлення» до об'єктів оточуючого світу.

Предметом подальших досліджень може бути потенційний аспект емоційного відношення, тобто «емоційне ставлення». Потребує детально-го вивчення емоційне ставлення школярів та студентів до навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. Развитие воли и характера в процессе дошкольного воспитания // Избранные психологические труды. Т. 2. М.: Педагогика, 1980. С. 82-102.
2. Аристотель. Сочинения. В 4 т. Т. 2 (Органон)/Ред. и вступ. ст. З.Н. Микеладзе. М.: Мысль, 1978. 688 с. (Серия «Философское наследие»).
3. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии. М.: Смысл, 2002. 480 с.
4. Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. М.: Мысль, 1984. 318 с.
5. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. М.: Педагогика, 1975. 432 с.
6. Бехтерев В.М. Объективная психология. М.: Наука, 1991. 480 с. (Серия «Памятники психологической мысли»).
7. Вилюнас В. Психология развития мотивации. СПб.: Речь, 2006. 458 с.
8. Гальперин П.Я. К вопросу об инстинктах у человека // Вопросы психологии. 1976. №1. С. 28-37.
9. Гербарт И.Ф. Психология; пер. с нем. М.: Издательский дом "Территория будущего", 2007. 288 с. (Серия "Университетская библиотека Александра Погорельского").

10. Гефдинг Г. Очерки психологии, основанной на опыте.; пер. с нем. СПб.: Министерство путей сообщения, 1896. 389 с.
11. Грот Н.Я. Психология чувствований: 1. История анализа и метода чувствований в европейской психологии // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Т. 4. Вып. 2. СПб., 1879. С. 1-410.
12. Грот Н.Я. Психология чувствований в её истории и главных основах: 2. Теоретический отдел. Основы анализа и синтеза чувствований для будущей психологии // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Т. 5. СПб. 1880. С. 411-551.
13. Колесов Д.В. Поведение: физиология, психология, этика: Учеб. пособие. М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. 696 с. (Серия «Библиотека психолога»).
14. Кузнецов М.А. Эмоциональная память. Х.: Крок, 2005. 568 с.
15. Кузнецов М.А., Зотова Л.Н. Жизнестойкость и образ здоровья у студентов. Х.: Изд-во «Диса Плюс», 2017. 398 с.
16. Лазурский А.Ф., Франк С.Л. Программа исследования личности в ее отношениях к среде // Русская школа. 1912. Книга I. Январь. С. 1-24; Книга 2. Февраль. С. 1-17.
17. Лазурский А.Ф. Избранные труды по общей психологии. Психология общая и экспериментальная. СПб.: Издательство «АЛЕТЕЙЯ», 2001. 288 с. (Серия «Российские психологи: Петербургская научная школа»).
18. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. 2-е изд. Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. 366 с.
19. Ланге Н.Н. Психический мир. Избранные психологические труды. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 368 с. (Серия «Психологи Отечества»).
20. Левин К. Динамическая психология: избранные труды; пер. с нем., англ. М.: Смысл, 2001. 572 с.
21. Левченко Е. История и теория психологии отношений / Е. Левченко. СПб.: Алетейя, 2003. 312 с. (Серия «Российские психологи: петербургская научная школа»).
22. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2003. 487 с.
23. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984. 444 с.
24. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия; пер. с нем. М.: Генезис, 2004. 128 с.
25. Меррей Г. Применение теста тематической апперцепции; пер. с англ. Прогрессивная психология. М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. С. 129-135.
26. Милль Дж. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования; пер. с англ. // Предисл. и прил. В.К. Финна. Изд. 5-е, испр. и доп. М.: ЛЕНАНД, 2011. 832 с. Серия: "Из наследия мировой философской мысли: логика".
27. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 426 с.

28. Мясищев В.Н. Понятие личности и его значение для медицины // Методологические проблемы психоневрологии / Под общ. ред. М.М. Кабанова, В.Н. Мясищева Труды ин-та им. В.М. Бехтерева. Т. 39. 1966. С. 25-55.

29. Ньюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего; пер. с англ. М.: Смысл, 2004. 608 с.

30. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов // Под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Изд-во «Русский язык», 1988. 750 с.

31. Основные направления психологии в классических трудах. Ассоциативная психология. Спенсер Г. Основания психологии. Т. Циген. Физиологическая психология в 14 лекциях. М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. 560 с. (Серия «Классики зарубежной психологии»).

32. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Теоретическая психология. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 496 с.

33. Прангишвили А.С. К проблеме бессознательного в свете теории установки: школа Д.Н. Узнадзе // Бессознательное: Природа, функции, методы исследования. Том первый: Развитие идеи / Под общ. ред. Ф.В. Бассина, А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия. Тбилиси: Мецниереба, 1978. С. 84-94.

34. Рменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 11-36.

35. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1946. 704 с.

36. Троицкий М.М. Психология. Лекции, читанные в 1982 / 3 акад. году. М., 1884. 135 с.

37. Узнадзе Д.Н. Психология установки. СПб.: Питер, 2001. 416 с. (Серия «Психология-классика»).

38. Узнадзе Д.Н. Общая психология; пер. с груз. М.: Смысл; СПб.: Питер, 2004. 413 с. (Серия «Живая классика»).

39. Узнадзе Д.Н. Философия. Психология. Педагогика: наука о психической жизни; пер. с груз. М.: Смысл, 2014. 367 с. (Серия «Живая классика»).

40. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. М.: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.

41. Франкл В. Человек в поисках смысла; пер. с англ. М.: Прогресс, 1990. 367 с.

42. Челпанов Г.И. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе. М.: Типография товарищества И.Н. Кушнерев и К^о, 2012. 320 с.

1. Anan'ev B.G. Razvitiye voli i haraktera v processe doshkol'nogo vospitanija // Izbrannnye psihologicheskie trudy. Т. 2. М.: Pedagogika, 1980. S. 82-102.

2. Aristotel'. Sochinenija. V 4 t. Т. 2 (Organon) / Red. i vstup. st. Z.N. Mikeladze. М.: Mysl', 1978. 688 s. (Serija «Filosofskoe nasledie»).

3. Asmolov A.G. Po tu storonu soznaniya: Metodologicheskie problemy neklasicheskoy psihologii. М.: Smysl, 2002. 480 s.

4. Asmus V.F. Istoriko-filosofskie jetjudy. M.: Mysl', 1984. 318 s.
5. Basov M.Ja. Izbrannye psihologicheskie proizvedenija. M.: Pedagogika, 1975. 432 s.
6. Behterev V.M. Ob#ektivnaja psihologija. M.: Nauka, 1991. 480 s. (Serija «Pamjatniki psihologicheskoj mysli»).
7. Viljunas V. Psihologija razvitija motivacii. SPb.: Rech', 2006. 458 s.
8. Gal'perin P.Ja. K voprosu ob instinktah u cheloveka // Voprosy psi-hologii. 1976. №1. S. 28-37.
9. Gerbart I.F. Psihologija; per. s nem. M.: Izdatel'skij dom "Territorija budushhego", 2007. 288 s. (Serija "Universitetskaja biblioteka Aleksandra Pogo-rel'skogo").
10. Gefding G. Ocherki psihologii, osnovannoju na opyte.; per. s nem. SPb.: Ministerstvo putej soobshhenija, 1896. 389 s.
11. Grot N.Ja. Psihologija chuvstvovanij: 1. Istorija analiza i metoda chuv-stvovanij v evropejskoj psihologii // Izvestija istoriko-filologicheskogo in-stituta knjazja Bezborodko v Nezhine. T. 4. Vyp. 2. SPb., 1879. S. 1-410.
12. Grot N.Ja. Psihologija chuvstvovanij v ejo istorii i glavnyh osnovah: 2. Teoreticheskiy otdel. Osnovy analiza i sinteza chuvstvovanij dlja budushhej psihologii // Izvestija istoriko-filologicheskogo instituta knjazja Bezborodko v Nezhine. T. 5. SPb. 1880. S. 411-551.
13. Kolesov D.V. Povedenie: fiziologija, psihologija, jetika: Ucheb. posobie. M.: Izdatel'stvo Moskovskogo psihologo-social'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJeK», 2006. 696 s. (Serija «Biblioteka psihologa»).
14. Kuznecov M.A. Jemocional'naja pamjat'. H.: Krok, 2005. 568 s.
15. Kuznecov M.A., Zotova L.N. Zhiznestojkost' i obraz zdorov'ja u studentov. H.: Izd-vo «Disa Pljus», 2017. 398 s.
16. Lazurskiy A.F., Frank S.L. Programma issledovanija lichnosti v ee otnoshenijah k srede // Russkaja shkola. 1912. Kniga I. Janvar'. S. 1-24; Kniga 2. Fevral'. S. 1-17.
17. Lazurskiy A.F. Izbrannye trudy po obshhej psihologii. Psihologija obshhaja i jeksperimental'naja. SPb.: Izdatel'stvo «ALETEJJa», 2001. 288 s. (Serija «Rossijskie psihologi: Peterburgskaja nauchnaja shkola»).
18. Laktionov A.N. Koordinaty individual'nogo opyta. 2-e izd. H.: HNU imeni V.N. Karazina, 2010. 366 s.
19. Lange N.N. Psihicheskij mir. Izbrannye psihologicheskie trudy. M.: Izdatel'stvo «Institut prakticheskoi psihologii», Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. 368 s. (Serija «Psihologi Otechestva»).
20. Levin K. Dinamicheskaja psihologija: izbrannye trudy; per. s nem., angl. M.: Smysl, 2001. 572 s.
21. Levchenko E. Istorija i teorija psihologii otnoshenij / E. Levchenko. SPb.: Al-etejja, 2003. 312 s. (Serija «Rossijskie psihologi: peterburgskaja nauchnaja shkola»).
22. Leont'ev D.A. Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smys-lovoj real'nosti. M.: Smysl, 2003. 487 s.
23. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. M.: Nauka, 1984. 444 s.
24. Ljengle A. Zhizn', napolnennaja smyslom. Prikladnaja logoterapija; per. s nem. M.: Genezis, 2004. 128 s.

25. Merrej G. Primenenie testa tematicheskoj apperpcii; per. s angl. Proektivnaja psihologija. M.: Aprel' Press, Izd-vo JeKSMO-Press, 2000. S. 129-135.
26. Mill' Dzh. St. Sistema logiki sillogisticheskoy i induktivnoj; Izlo-zhenie principov dokazatel'stva v svyazi s metodami nauchnogo issledovanija; per. s angl. // Predisl. i pril. V.K. Finna. Izd. 5-e, ispr. i dop. M.: LENAND, 2011. 832 s. Serija: "Iz nasledija mirovoj filosofskoj mysli: logika".
27. Mjasishhev V.N. Lichnost' i nevrozy. L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1960. 426 s.
28. Mjasishhev V.N. Ponjatie lichnosti i ego znachenie dlja mediciny // Metodologicheskie problemy psihonevrologii / Pod obshh. red. M.M. Kabanova, V.N. Mjasishheva Trudy in-ta im. V.M. Behtereva. T. 39. 1966. S. 25-55.
29. N'juttjen Zh. Motivacija, dejstvie i perspektiva budushhego; per. s angl. M.: Smysl, 2004. 608 s.
30. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo jazyka: Ok. 57 000 slov // Pod red. N.Ju. Shvedovoj. M.: Izd-vo «Russij jazyk», 1988. 750 s.
31. Osnovnye napravlenija psihologii v klassicheskikh trudah. Associativnaja psihologija. Spenser G. Osnovnija psihologii. T. Cigen. Fiziologicheskaja psihologija v 14 lekcijah. M.: OOO «Izdatel'stvo AST-LTD», 1998. 560 s. (Serija «Klassiki zarubezhnoj psihologii»).
32. Petrovskij A.V., Jaroshevskij M.G. Teoreticheskaja psihologija. M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2003. 496 s.
33. Prangishvili A.S. K probleme bessoznatelnogo v svete teorii ustanovki: shkola D.N. Uznadze // Bessoznatel'noe: Priroda, funkcii, metody issledovanija. Tom pervyj: Razvitie idei / Pod obshh. red. F.V. Bassina, A.S. Prangishvili, A.E. Sherozija. Tbilisi: Mecniereba, 1978. S. 84-94.
34. Romenec' V.A. Vchinok i postannja kanonichnoj psihologii // Ljudina. Sub'ekt. Vchinok. Filosofsko-psihologichni studii / Za zag. red. V.O. Tatenka. K.: Libid', 2006. S. 11-36.
35. Rubinshtejn S.L. Osnovy obshhej psihologii. M.: Uchpedgiz, 1946. 704 s.
36. Troickij M.M. Psihologija. Lekcii, chitannye v 1982 / 3 akad. godu. M., 1884. 135 s.
37. Uznadze D.N. Psihologija ustanovki. SPb.: Piter, 2001. 416 s. (Serija «Psihologija-klassika»).
38. Uznadze D.N. Obshhaja psihologija; per. s gruz. M.: Smysl; SPb.: Piter, 2004. 413 s. (Serija «Zhivaja klassika»).
39. Uznadze D.N. Filosofija. Psihologija. Pedagogika: nauka o psihicheskoi zhizni; per. s gruz. M.: Smysl, 2014. 367 s. (Serija «Zhivaja klassika»).
40. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar' / Gl. redakcija: L.F. Il'ichev, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov. M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1983. 840 s.
41. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla; per. s angl. M.: Progress, 1990. 367 s.
42. Chelpanov G.I. Mozg i dusha. Kritika materializma i ocherk sovremennyh uchenij o dushe. M.: Tipografija tovarishhestva I.N. Kushnerev i Ko, 2012. 320 s.

Надійшла до редколегії 10.04.2017 р.